

4. Open geest, met dank aan mr. Abel Herzberg

Op een dag geeft Abel Herzberg een lezing. Dat doet hij vaker, deze bekende voorman van de Joodse gemeenschap, hij is een veelgevraagd spreker, bekend als advocaat en vermaard als literator. In 1934 voorvoelt hij als een van eerste Europese intellectuelen waarop het antisemitisme van de nazi's zal uitdraaien, in 1943 kan hij zijn gelijk met eigen ogen aanschouwen in kamp Westerbork, een jaar later in Bergen-Belsen. Vooral daar maakt hij mensonterende toestanden mee, de herinnering eraan zal hem nooit verlaten, evenmin als de herinnering aan de glimmende laarzen van Adolf Eichmann, die trots als een pauw een inspectiebezoek aflegt. Herzberg ziet hem paraderen en begrijpt opnieuw dat er maar weinig voor nodig is om keurige huisvaders te veranderen in overtuigde criminelen.

Dat is dan ook wat hij zijn publiek voorhoudt – een gevaarlijke boodschap in dit geval, want in de zaal zitten ook Joden. Overlevers, net als hij. Bij toeval niet vermoord. 'Mijnheer Herzberg,' vraagt een vrouw, 'wat moeten we doen om te voorkomen dat onze kinderen weer slachtoffers worden?' Het antwoord luidt: 'Dat is het probleem niet mevrouw. Het probleem is hoe wij kunnen voorkomen dat onze kinderen beulen worden.'

Ze blijven indrukwekkend, deze woorden van Herzberg, eens te meer wanneer je bedenkt dat de lezing niet zo gek lang na de oorlog plaats vond. Herzberg legt een moed en een inzicht aan de dag waarom we hem gemakkelijk kunnen benijden en die we ervaren als teken van een bijzonder soort geestkracht. Maar wat precies het bijzondere daarvan is, kunnen we elkaar eigenlijk niet goed uitleggen. Herzberg heeft 'dat ene' dat we allemaal graag zouden hebben in een situatie waarin het erop aankomt.

Wat heb je nodig om zo te kunnen reageren als hij?

Een ruime geest, dat om te beginnen. Een geest die ruimte creëert door een gelukkige combinatie van verbeelding en abstractievermogen, beide nodig, altijd weer nodig om het kleine te kunnen plaatsen in het grote, het particuliere in het algemene. Iemand geeft blijk van een ruime geest wanneer hij in staat is denkbeelden toe te laten die mogelijk conflicteren met zijn eigen denkbeelden of met die van de groep waarvan hij deel uitmaakt. Bij Herzberg kunnen we dat woordje 'mogelijk' overigens meteen schrappen. Hij weet dat hij een standpunt inneemt dat hem niet in dank zal worden afgenomen, en dat vanuit een mensbeeld dat ook voor hemzelf confronterend is.

Wat zegt hij immers tegen de vrouw in het publiek? De mens is de mens een mens, laten we het onder ogen zien. Misschien zit er een beul in u en mij – én in onze kinderen. Helaas zijn we door ons lijden moreel niet superieur aan anderen. Laten we daarom ophouden te denken in wij en zij, onze verantwoordelijkheid strekt zich verder uit dan onze eigen groep. We zijn niet alleen Joden, verminkte Joden. We zijn in de eerste plaats mensen, lid van een biologische soort die er met grote regelmaat behagen in schept om soortgenoten nodeloos te verminken en te vernietigen. Met elk onbenullig voorwendsel als alibi.

Even hangt er een ongemakkelijke stilte in de zaal, het kan bijna niet anders. Viereneenhalf seconde lang (om precies te zijn 4''33) weet niemand wat te zeggen, ook Herzberg zelf niet, verrast door de scherpte van zijn antwoord. Een wak in de tijd, iedereen hoort de bijl nasuizen in het hout.

Herzberg mag een ruime geest bezitten, hij demonstreert die bovendien met een voorbeeldige proeve van 'tegenwoordigheid van geest', een uitdrukking die onze taal aanreikt om aan te geven dat iemand in een moeilijke situatie onmiddellijk weet hoe te handelen of verbaal te reageren. Herzberg laat zien, nee, hij laat bijna *voelen* wat tegenwoordigheid van geest is (mij bezorgt hij samentrekkingen rond de navel). Toch zou je hem beledigen als je hem ermee zou complimenteren, zijn ingeving welt op uit een ontsteltenis die met beleefdheden alleen maar pijnlijk wordt verdoezeld.

Het is handig om geest tegenwoordig te hebben, vooral als je de ander wilt verleiden tot een fundamenteel andere denkwijze. Maar tegenwoordigheid van geest kun je niet paraat hebben, ze verrast de zender dikwijls evenzeer als de ontvanger, en áls ze effect heeft op die laatste, dan in dit geval ook zeker daarom, om de plotselinge inval die het gerijpte inzicht te hulp schiet. Anders gezegd: als Herzberg imponeert, dan omdat hij daar niet op uit is, omdat hij toegeeft aan iets wat ook hij op dat moment niet helemaal in de hand heeft. Iemand die tegenwoordigheid van geest toont, neemt altijd een zeker risico.

Maar dat risico gaat in dit geval verder dan de mogelijke verdenking van gebrek aan tact of consideratie. Herzberg treedt niet op als een autoriteit die zichzelf buiten schot houdt en met een welkome verbale voltreffer het pleit beslecht. Hij toont meer dan alleen tegenwoordigheid van geest, hij toont datgene wat ik hierboven al even benoemde: geestkracht. Die kracht blijkt uit de moed waarmee hij zijn eigen positie durft te ondergaven.

‘Meneer, wat moeten we doen om te voorkomen dat onze kinderen geen slachtoffers worden?’

Het antwoord dat dan volgt is memorabel, omdat de meneer de mevrouw corrigeert op een wijze die zijn eigen morele autoriteit ter discussie stelt – en juist daardoor versterkt en herbevestigt. Herzberg plaatst zichzelf niet buiten de verderfelijke die hij alom aanwezig acht en het nazisme heeft mogelijk gemaakt. Hij durft zichzelf te verlagen; en juist de moed daartoe doet zijn statuut rijzen.

Herzberg durft zichzelf dus te laten vallen, dat lijkt me een belangrijk kenmerk van de open geest die ik onderzoek. Hij durft zichzelf weg te cijferen, onbelangrijk te maken, als het moet zelfs onderuit te halen. Daarbij profiteert hij niet alleen van zijn zin voor *esprit*, zoals de Fransen dat zo mooi noemen. *Esprit* duidt op een type geestkracht dat zich laat kennen door lichtheid en levendigheid (ik meen overigens dat ook om Herzbergs antwoord z’n zweem van lichtheid hangt, dankzij de gevatheid, de *taligheid* ervan).

Maar Herzberg profiteert nog van iets anders, iets dat dieper reikt en dat je nooit helemaal goed kunt verklaren, namelijk: vertrouwen. Hij durft te vallen, omdat hij er kennelijk op vertrouwt dat hij goed neerkomt.

Hoe kom je aan zo’n vertrouwen, zo’n bijna kinderlijk vertrouwen? Een veilige kindertijd, wellicht; maar ik weet te weinig over zijn jeugd om dat te kunnen bevestigen. Ik kan slechts constateren dat hun vertrouwen niet beperkt blijft tot dat ene moment waarop we hem nu ontmoeten en zich uitstrekt over een leven; hij ontleent het in elk geval niet aan de situatie of fase waarin hij nu verkeert. Laat ik dat voor dit moment maar even beschouwen als een vorm van genade of een gelukkig lot; hen is iets geschonken dat anderen, groot geworden in vergelijkbare omstandigheden, moeten missen.

Maar nu dan eindelijk terug naar de openingsvraag. Wat heb je nodig om zo te kunnen handelen of reageren als Herzberg? Dat is natuurlijk een onmogelijke vraag. Ik kan hem benijden, ik kan hen niet nadoen. Ik kan hooguit een voorbeeld aan hem nemen en proberen te begrijpen wat het onderscheidende is van de geestkracht die hij etaleert.

Welnu, zet ik op een rijtje wat ik tot nu toe heb verzameld, dan kom ik tot de volgende vijf kenmerken: de verbeelding en het abstractievermogen om boven een gegeven situatie uit te stijgen; de bereidheid om het eigenbelang en de gehechtheid aan persoonlijke zekerheden op te schorten; de *esprit* om jezelf en anderen te verrassen met prikkelende uitspraken of onverwachte acties; het vertrouwen om risico’s aan te gaan en je eigen status of positie ter discussie te stellen; en tenslotte het plezier, het aan geluk grenzende plezier om jezelf onderuit te halen, zagezegd eigenhandig de mat onder de voeten vandaan te trekken.

Een interessant en trouwens ook noodzakelijke vervolgvraag is *waarom* ik zo graag een voorbeeld neem aan Herzberg. Ook dat is natuurlijk een vraag waarom ik alleen maar kan heendraaien; ik heb mijzelf niet gemaakt, ik weet dat ten diepste niet. Ik kan alleen maar zeggen dat de man over wie ik nu nadenk voor mij een summum aan menszijn demonstreert; ik koester het utopische en vermoedelijk kinderlijke idee dat de wereld gered zou zijn wanneer iedereen zo zou zijn als zij. Hij belichaamt een ideaal voor mij, het ideaal van open geest.

Dat ideaal behelst meer dan dat hij een ideale mate van ruimdenkendheid en nieuwsgierigheid aan de dag legt; het veronderstelt dat iemand daar ook naar durft te handelen. En dan ook nog eens zo, dat hij daarbij zichzelf niet ontziet en in de hachelijke situatie die dan mogelijk ontstaat toch overeind blijft, mede door de raadselachtige en niet alleen onaangename prikkeling van het ongewisse.

Dit dus noem ik open geest, een beetje bij gebrek aan beter. Eigenlijk hebben we voor ‘dat ene’ waarop ik nu doel en dat we soms moeiteloos al bij eerste kennismaking in iemand herkennen – door een oogopslag, door een enkel woord bij de begroeting – daarvoor hebben we eigenlijk niet een goed woord. Als ik me desondanks met deze zegswijze behelp, dan twee kanttekeningen daarbij.

Ten eerste: open geest is niet voorbehouden aan briljante en charismatische persoonlijkheden. Ik heb zelfs de indruk dat hij zich over het algemeen voordoet bij mensen die er de voorkeur aan geven om niet op te vallen of niet snel een publieke rol op te eisen. Een werkelijk open geest schrijft vermoedelijk geen essay over openheid – waarom zo veel moeite nemen voor een talent of verworvenheid waarover je moeiteloos kunt beschikken?

Ten tweede en minstens zo belangrijk: een open geest is niet voorbehouden aan diegenen die openheid in religie willen bewaren. Herzberg was zo’n man, hij liep bepaald niet te koop met zijn religieuze gevoelens en formuleerde die met grote omzichtigheid. Open religie en open geest horen bij elkaar, met dien

verstande dat het eerste geen voorwaarde vormt voor het tweede. Een open geest leidt niet automatisch tot open religie, sterker, hij hoeft tot geen enkele vorm van religie te leiden, hij kan zich ook uitspreken in een ondogmatische vormen van atheïsme of humanisme.

Voor mij is beslissend of iemand een open geest bezit; open religie beschouw ik daarbij als een aangename bijkomstigheid, alleen maar omdat ik me in dat type religiositeit herken. Als ik redding, inzicht, verlossend ingrijpen verwacht, dan door mensen met een open geest, ongeacht hun plek op het levensbeschouwelijke spectrum. Open geest is voor mij alles, open religie is daarbij secundair, in die zin dat ik de openheid die ze bewerkstelligt belangrijker vind dan de religieuze motivatie of emotie die eraan ten grondslag ligt.

Toch was die emotie er, bij Herzberg, zijn verhaal zou onvolledig blijven als ik dat zou achterhouden. Hij sprak vanuit een vertrouwen dat voor hem een religieuze dimensie bezat maar los stond van een specifieke overtuiging. In *Drie rode rozen*, zijn novelle uit 1975, drukt hij dat vertrouwen uit in een gedicht dat ik al eerder aanhaalde in het eerste hoofdstuk. In dit gedicht laat hij zijn alter ego in de novelle zeggen dat hij zich fragment van een veel groter geheel weet. Een groter geheel dat onbenoemd blijft, onbenoemd *moet* blijven, want, luidt de uitleg aan het begin van het gedicht elders op de pagina staat uitgelicht:

‘Al door het zeggen van het woord / Deelt men, scheidt men en schendt / Het alomvattende, dat men niet kent, / Dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed, / Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet.’

Achter Herzbergs ontvullende antwoord aan de vrouw in het publiek schuilt dus een uitermate nuchtere en schuchtere ontroering: dat hij opgenomen is in een alomvattendheid (ik neem zijn woord maar over) waarvan hij zich kinderlijk afhankelijk weet en waarvan hij de grootsheid zelfs gewaar kan zijn op ogenblikken dat zij door ingrijpen van de mens volledig lijkt geplet. Tegelijk lijkt hij zijn eerbied voor dat grote alleen maar te kunnen bewaren wanneer hij open blijft bij een onderwerp dat in zijn beleving om behoedzaamheid en subtiliteit vraagt. ‘Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.’

Met die laatste zin toont Herzberg zich de religieuze niet-weter voor wie ik het eerder heb opgenomen. De niet-weter wil zijn denken en voelen graag open houden: een kwestie van instinct. Gevolg daarvan is een zwevendheid die de criticaster graag voor zweverigheid houdt, omdat hij de psyche erachter liever wantrouwt dan doorgrondt.

Het blijft moeilijk uit te leggen, zeker op een continent waar het denken over religie nog altijd wordt gedomineerd door theologen en religiewetenschappers met een christelijke achtergrond. Wanneer in de kunst of de literatuur iemand wordt geprezen om zijn ‘freischwebende Intelligenz’, dan krijgt hij een compliment dat er niet om liegt. In de religie, vooral in de religie bewaakt door mensen van het principiële slag (christelijk of anderszins), geldt diezelfde vrijzwevendheid als verdacht. Aldaar wordt ze gezien als een blijk van geestelijke onvolwassenheid, als bewijs van de onwil of het onvermogen om keuzen te maken.

Welnu, als iemand keuzen kon maken en zijn mening durfde te geven, in tal van kwesties, dan Abel Herzberg wel; zijn eigenzinnigheid maakte hem in Joodse kring niet geliefd. Maar zodra zijn levensbeschouwing ter sprake kwam, werd hij voorzichtig en woog hij zijn woorden op een goudschaaltje. Waarom? Dat heeft te maken met het religieuze type waarvan Herzberg zo’n mooi voorbeeld is en dat door bovengenoemde theologen en wetenschappers tot op heden niet goed is gezien en begrepen.

Eigen aan dit type is (om het hetzelfde nog eens op een andere manier te zeggen) dat het op levensbeschouwelijk vlak geen machtswoord wil spreken. God, Allah, boeddhanatuur, je diepste zelf: het zijn even zovele machtswoorden, die in het gesprek over de Grote Vragen als onbetwifelbare grootheden in de strijd worden geworpen, die als argument, als verklaring dienen – terwijl ze pas communicatie stichten wanneer ze op gedempte toon worden gesproken, als onmachtswoord, als verlegenheidswoord, in een gesprek van hart tot hart.

Ik herhaal en zal blijven herhalen: er zijn mensen, er zijn prominente figuren, vroeger en minder vroeger, voor wie het bezigen van religieuze of spirituele machtswoorden neerkomt op verraad, op verraad van datgene wat zij zonder het te kunnen uitleggen of verantwoorden als hun noodzakelijkste bezit beschouwen: hun niet-weten. Zij weigeren hun innerlijk te verankeren in machtswoorden die voor anderen de veiligheid bieden van een groepscode, ook wanneer het gaat om een groep individuen die er prat op gaat zich nergens aan te binden. Zoek je eigen essentie!

En dat is het nu juist: niet-weters schuwen het denken in essenties. Geen enkel mens ontsnapt eraan, zij maken zich daarover geen illusie en voelen zich dus in dat opzicht geen haar beter dan wie ook. Voor de niet-weters echter begint de redding in het denken *voorbij* de essenties, *voorbij* de machtswoorden. De gedachte aan God is Herzberg vertrouwd; maar in de publieke sfeer mijd hij haar. De gedachte aan het Goede (het ‘onuitsprekbare’) is voor Herzberg van levensbelang; maar in de publieke sfeer ontnemt hij haar het fundament.

Dat laatste is nog enger dan het eerste. ‘Meneer, wat kunnen wij doen om te voorkomen dat...’ Herzbergs reactie is vooral zo ontluisterend omdat ze betrekking heeft op kinderen. Wat kerkvaders, cynici en zwartgalligen ook mogen beweren over de kwaadaardige en kwaadwillende inborst van de mens, elke moeder, elke grootmoeder met een blozende baby of een brabbelende peuter op schoot weet beter – het bewijs van het tegendeel zit met bedwelmende schoonheid voor hun ogen, vijf pond of vijf kilo zwaar. Kinderen belichamen hoop, zij brengen verrassing en verandering, zij brengen mogelijkheden die voor hun ouders en grootouders dikwijls al afgesloten zijn. Kinderen bevestigen of herstellen het vertrouwen in het leven, het oervertrouwen – het meest basale vertrouwen dat we kennen.

Dát is wat Herzberg de moeders in zijn publiek ontnemt – en niet alleen de moeders. Zijn antwoord is voor iedereen schokkend, nu niet minder dan toen. Lieve ouders, tel je zegeningen, misschien zit er een beul op je schoot. Herzberg brengt ons oervertrouwen een lelijke wond toe – en al zal die wond vermoedelijk snel genezen, er blijft in elk geval een lelijk litteken achter op ons denken over het Goede. Het vertrouwen in het leven is taai, geweldig taai, ons denken over het Goede is broos – zoals álle denken in essenties vroeg of laat broos zal blijken. Wie zich vastklampt aan essenties, loopt het risico op tegenwerpingen die alleen met de nodige halsstarrigheid en eenkennigheid vallen te pareren.

Nog eenmaal: wat maakt Herzberg tot zo’n dankbaar voorbeeld van open geest in religie? Het feit dat op intelligente manier zwevende blijft. Hij schuwt de Grote Woorden van de zwartgalligen, de cynici, de pessimisten, de neezeggers, en dat terwijl zijn herinneringen aan Bergen-Belsen hem alle redenen geven om ze over te nemen. Hij schuwt de Grote Woorden van de gelovigen, de goedgelovigen, de optimisten, en dat terwijl hij hun bezieling, hun ja-zeggen herkent – in weerwil van hetgeen hij Bergen-Belsen heeft meegemaakt. Hij staat precies tussen beide groepen zekerweters in, beter gezegd: hij *zweeft erboven*, hij *wil* erboven zweven, met zijn panoramische blik wil hij het leven overzien zonder het te versmallen of te versimpelen.

En waar kom je als religieus of spiritueel mens uit, wanneer je gehoor geeft aan de *freischwebende Intelligenz* die je niet op school leert, die trouwens geen bijzondere kennis of bovengemiddelde intelligentie vereist? Op een inzicht dat elke baby je zou kunnen verwoorden als het zou kunnen praten: dat het leven geleefd willen worden. Dat het leven geleefd wil worden om de machtswoorden kwijt te raken, want alleen zo vind je of herstel je de openheid waarmee alle duurzame en wezenlijke communicatie begint.

Een open geest heeft niet een specifieke of kenmerkende opvatting over het leven. ‘De’ religie, ‘de’ spiritualiteit van de open geest bestaat niet. Een open geest zegt je niets voor, hij doet je iets voor – dát is zijn bijdrage aan religie en spiritualiteit. Door te zijn wie hij is en te doen wat hij doet laat hij je wennen aan de complexiteit en de tragiek van het leven, die hij met een dikwijls onnavolgbare combinatie van ernst en lichtheid tegemoet treedt.

En met nog iets – met een opvallend groot vertrouwen. Dat vertrouwen kan hij je niet uitleggen, hij kan alleen maar laten merken dat het bestaat. Hij zal er liever niet te veel woorden aan vuil maken, want dan doodt hij juist wat hij jou bewust of onbewust wil laten zien. Namelijk dat er een vertrouwen bestaat dat het ook zonder religieus object of spirituele gedachte kan stellen, althans van de stevige soort waarmee je anderen kunt geruststellen of overtuigen.

‘Ik bid God dat hij mij leeg maakt van God,’ zegt Meister Eckhart in en van zijn laatste preken. Typisch een opmerking van een open geest, zou ik zeggen. Eckhart wil je op het spoor zetten van een andersoortige religie, die weinig met mystiek maar alles met openheid van doen heeft. Met ontvankelijkheid en kwetsbaarheid. Het is *zijn* gebed, maar *jij* weet opeens dat je vanaf nu zonder machtswoorden moet zien te doen.

Wat bidt Herzberg ook al weer? ‘Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.’

Religie en spiritualiteit worden minder leuk wanneer de houvasten minder vast blijken dan je ooit dacht. En nog minder leuk, als op een dag tot je doordringt dat hun ultieme doel er misschien wel in bestaat dat je je gaat thuisvoelen in dat houvastloze.

Is er dan zo'n ultiem doel? Een doel waarnaar iedereen waar dan ook en hoe dan ook naar zou moeten streven? Nee, zeker niet, geen essenties svp. Het huis Gods kent vele woningen, zoals het gelukkige gezegde luidt. Toch lijkt voor een van die woningen het inzicht van kracht dat ooit werd geformuleerd door een Japanse religiewetenschapper toen hij zei dat religie – en hij was zo onbescheiden te menen: elke religie – je vertrouwd probeert te maken met de gedachte dat je geen grond hebt om op te staan. Noch in het leven, noch in de kunst, noch in de religie – nergens. En dat precies daar, in dat nergens, in dat niet-weten, een bijzonder sterk geloof, een bijzonder sterk mededogen, een bijzonder sterke liefde kunnen beginnen.

Ik weet niet of ik dat zo ken, of ik dat zo kan beamen. Ik weet wel dat Abel Herzberg voor mij een van de mensen is die hebben voorgedaan hoe je dat doet, leven en denken zonder vaste grond onder de voeten. Hij moedigt me aan in de kunst van het vallen en vertelt me dat ik goed zal terechtkomen, ook al weet ik niet waarin en waarop. Daarmee laat hij zien dat open geesten in religie en spiritualiteit een eigen functie hebben. Met hun invallen en acties, met hun scherpte en spontaniteit laten zij je voelen dat bewogenheid kan samengaan met onzekerheid en zwevendheid, met scepsis en durf. Zulke voorbeelden zijn onmisbaar.

Een open geest hebben, wat betekent dat precies? Volgens dit hoofdstuk behelst open geest een vorm van geestkracht die meer is dan een Hollandse optelsom van geest en kracht, die daar een fonkelend kroontje van Franse esprit bovenop prikt maar ook na die noodzakelijke verlevendiging nog niet geheel adequaat beschreven lijkt. Deze vorm van geestkracht is mysterieuzer, heeft een verborgen zijde, wortelt in een vertrouwen dat nooit helemaal te verklaren valt en die vooral hierin tot uiting komt dat iemand ten overstaan van anderen zijn masker durft af te nemen, zijn status en positie ter discussie durft te stellen en daaraan (ongeacht de situatie, ongeacht het onderwerp) ook nog plezier kan beleven. Iemand met een open geest probeert je vertrouwd te maken met dat diepere vertrouwen en je te laten beseffen dat de wereld groter is dan de clan, groep of waardegemeenschap waaraan je je veiligheid en identiteit ontleent. Daarom houdt zo iemand van omkeringen, verrassingen, onverwachte verbanden, daarom werpt hij als het moet de heilige huisjes omver – als iedereen klaar zit voor het concert, laat hij de instrumenten zwijgen. Met een kenmerkende combinatie van speelsheid en ernst wrikt hij je los uit de machten der gewoonte, en vooral uit de machtswoorden waar die gewoonten op steunen. Dat typeert ook zijn houding op het gebied van religie en spiritualiteit, waarbij houding – inderdaad – belangrijker is dan het uitdragen of belijden van opvattingen. Niet omdat opvattingen irrelevant zijn, wel omdat ze remmend kunnen werken op het ontwikkelen van een openheid die groter wordt naarmate de mens zijn machtswoorden kwijtraakt en zich bewuster wordt van de psychologische functie van begrippen, dogma's, theorieën. Die gedachte vormt de crux van het volgende hoofdstuk, waarin een buitengewoon geval van open geest wordt gepresenteerd. En wel de Heilige Geest, zo gezien en beschreven dat hij – of zij – misschien wel voor het eerst binnen de geschiedenis van het christendom verschijnt als een god met een geheel eigen functie en gedaante.

{tekst op aparte pagina}

Al door het zeggen van het woord
Deelt men, scheidt men en schendt
Het alomvattende, dat men niet kent,
Dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed,
Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
Dat mij beheerst en mij te luisteren gebiedt,
Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.

Een troost blijft:

Er is in ieder woord een woord,
Dat tot het onuitspreekbare behoort;
Er is in ieder deel een deel
Van het ondeelbare geheel,
Gelijk in elke kus, hoe kort,
Het hele leven meegegeven wordt.